

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בן-ציון דינור והלשון העברית

א

פרופסור בן-ציון דינור זכרו לברכה מוכר לכל היושבים כאן ולקהל משכילים גדול, ולא רק לחוקרים, כאחד מראשי המדברים במחקר ההיסטורי של תולדות עם ישראל כבעל דרך וראייה משלו, ולא לי לדבר על כך. אבל גם בזימון הזה המוקדש לציונות ולתחיית הלשון העברית שמור מקום לבן-ציון דינור.

החיבור בין הלשון העברית וספרותה הוא אחד מן המסדים שתחיית העם היהודי נתכוננה עליהם. בצמתים חשובים של התחייה הרוחנית של עם ישראל בארצו נמצא בן-ציון (דינבורג) דינור במקומות מרכזיים; כבר בשנות העשרים (מעט לאחר עלותו ארצה ב-1921) הוא מן הדמויות הפעילות בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי כאחד המשתתפים הקבועים ב"קרית ספר" מאז ייסודו; לימים הוא נתמנה אחד מעורכי כתב העת "ציון", נמנה עם מייסדי האיגוד העולמי למדעי היהדות ועמד בראשו כפרופסור באוניברסיטה העברית, ואחר כך הוא הבולט וגם החשוב שבשרי החינוך הראשונים במדינה.

בצד עיסוקו בפרסום תעודות היסטוריות ובמחקר היסטורי שימש דינור שנים רבות מורה לתולדות הספרות העברית בבית המדרש למורים העברי בבית הכרם בירושלים. אולי כדאי לציין כי בפרט הביוגרפי הזה חותם דינור את דברי ההקדמה לספרו, מכתבי אברהם מאפו.¹ ועדיין מצויים עמנו כמה מתלמידיו הזוכרים בערגה את שיעוריו אלו של דינור.²

* דברים שנישאו כהרצאת פתיחה בערב עיון לזכר פרופסור בן-ציון דינור בנושא "בין אומה ללשון – הציונות ותחיית הלשון העברית", שנתקים מטעם מרכז דינור לחקר תולדות ישראל של האוניברסיטה העברית בירושלים ביום כ"ה בטבת תשס"ג (30 בדצמבר 2002). הדברים מובאים כאן כנתינתם בערב העיון בשינויים קלים; נוספו להם סעיף ד, הערות קצרות ופרטים ביבליוגרפיים.

1. ראה בן-ציון דינור, מכתבי אברהם מאפו (כונסו בצירוף הערות ונספחים ומבוא), ירושלים תש"ל (להלן דינור, מכתבים), עמ' י.

2. מפי הגב' מרים ברנדזין לבית קוסובסקי, שהייתה תלמידתו של דינור, שמעתי רבות על שיעורי הספרות שלימד בבית המדרש למורים בבית הכרם.

ב

מי שיידרש למבוא שכתב דינור למכתבי מאפו ולהערות שבהן ליווה את המכתבים יוכל לראות את ההיסקים שהסיק בהבנת הקשר בין השימוש של סופרי התחייה בלשון העברית לבין החייאת העם ולשונו. כבר בהקדמה לספרו דינור קובע כי "מאפו הוא הסופר העברי הראשון שזכה במידה מסוימת להיות סופר לעם. ספריו נתפשטו בעם והיו חומר־קריאה כמעט לכל השכבות שידעו עברית, והשפיעו השפעה רבה גם על התפשטות ההשכלה, גם על התפתחות הלשון העברית"³ ואף על ההתעוררות לחיבת ציון ואהבת ישראל"⁴, ובמבוא (עמ' יז) הוא מרחיב את היריעה ואומר: "דומני, כי לא נטעה אם נראה את החידוש בהדגשת איתנות הקשר שבין ההשכלה והלשון העברית". בהמשך הדברים (עמ' כה) עומד דינור על "דרכו של מאפו 'מעברית לארץ ישראל'", ובניסוח משכילי בלשונו של מאפו עצמו, במכתבו אל שניאור זק"ש שנכתב בקובנה ב־1860, נאמרים הדברים בלשון זה: "ותיקחני העבריה ותעלני על הררי ציון, גבעת ירושלים, ותלבש את בגדיה החמודות, והנה היא ניצבה לפניי בכל הודה והדרה"⁵. וכך נמצא דינור משלב עצמו בין חוקרי תולדות תחיית הלשון העברית. נציין כי אגב דבריו שם הוא מעיר הערה בלשנית ממש על מפעלו של מאפו כותב העברית, וזה לשונה: "על מידת התעמקותו [של מאפו] בלשון העברית יש לדון לפי שימוש במילות מקראיות להוראת עניינים מודרניים, שהוא בדרך כלל שונה ממה שהיה מקובל בזמנו בספרות. השווה למשל, מונחי השלטון והמינהל (משרה, מחוז, לשכה וכיו"ב) ובפקידות". ובזהירות האופיינית לחוקר חותם דינור את הערתו הנ"ל במילים "והעניין ראוי למחקר מיוחד"⁶.

ג

ויש מה להוסיף בסוגיית העברית אצל מאפו ועל מה שניתן ללמוד מספרו הנזכר של דינור, ולא כאן המקום להאריך בזה. אך לא אוכל לפסוח על פרט חשוב בתולדות תחיית הדיבור העברי הנוגע לספר הלימוד לעברית שכתב

3. ההדגשה שלי.
4. דינור, מכתבים, עמ' ז-ח. כל המובאות מדברי דינור הועתקו בדיוקנות ובלא שינוי, למעט מילוי הכתיב במקום שהדבר נתבקש.
5. ראה שם, מכתב 72, עמ' 127-131; המובא כאן לקוח מעמ' 129, ויש שם כמה פרטים יפים ורבי עניין כיוצא בזה; חלק מהם הובאו בידי דינור במבוא, עמ' כח.
6. ראה דינור, מכתבים, עמ' כט הערה 13.

מאפו. דינור מלמד אותנו שמאפו סבר שיש לחבר את הוראת העברית בתקופת התחייה אל החיים ממש; לשם כך כאשר כתב ספר לימוד ללשון העברית הוא עשה שימוש באוצר המילים העבריות שביידיש. דינור כותב שם (עמ' יח): "גם בלימוד הלשון העברית היו לו המילים העבריות בלשון המדוברת נקודת מוצא להוראת הלשון". והגדיל דינור לעשות בעניין זה; השלישי שבעשרת הנספחים למכתבי מאפו כולל את "המילים העבריות ש'בלשון המדוברת' (אידיש)".⁷ אתה מוצא שם כמאתיים וחמישים ערכים שדינור אסף; רבים מהם ערכים בני מילה אחת ומיעוטם ביטויים בני שתיים או שלוש מילים, כגון מלך, חכם, נביא, חזן, זמן, חופה, לץ, צדיק, גיבור, מצה, אמת, גומל חסד, זולל וסובא, בן יחיד, ערב שבת, בעלי צדקה, ערב יום הכיפורים ועוד ועוד.

בזה הגיש דינור מצע ראשון לבדיקת ספר הלימוד הזה מצד מה שיש בו ומצד מה שאין בו, מבחינת תחומי הלשון הכלולים באוצר מילים זה ואף מצד תולדות הלשון; שמא ירצה הרוצה לבדוק מה מן המילים הללו נקלט בלשון הכללית ונתקיים בעברית המדוברת עד ימינו ומה נשאר משמש בחברה המסורתית בלבד, למעלה ממאה וארבעים שנה לאחר כתיבת ספר הלימוד של מאפו. כללו של דבר, קו מרכזי בבירורו של דינור הוא מקומו של מאפו בתחיית הלשון העברית.

ד

ראוי לציון שדינור שיתף את עצמו במעט גם בפרשיות של העשייה בלשון. הדבר ניבט מפרוטוקול של ישיבת ועד הלשון מיום י' בשבט תרפ"ז (13 בינואר 1927). נכחו בה דוד ילין, אהרן מזי"א, אליעזר מאיר ליפשיץ, שמחה אסף וש"י עגנון – אנשי ועד הלשון, ועמם באי כוח מרכז המורים: אברהם ארנון בן-ציון דינבורג ואביעזר ילין. הישיבה דנה בשאלת הכתיב המלא והחסר ודינור (דינבורג) אמר בה דברים חשובים. בין השאר אמר שבכל דיון בכתיב יש להביא בחשבון את השינוי הגדול שחל בתולדות לשוננו: "עכשיו השפה היא מדוברת". אף הוא מדגיש כי "אי אפשר להחליט בדבר הכתיב המלא והחסר בלי תיקון המבטא". עניינו הראות עד כמה היה דינור קשור לעשייה בלשון ולעושים בה. קרבתו לאנשים אלו ולפועלם היא שהביאה אותו להקדיש סקירות מפורטות לבן-יהודה ("בן-יהודה ותחית הלשון העברית"), לדוד ילין וליוסף קלוזנר וגם למורים הראשונים: חיים אריה

זוטא ויצחק אפשטיין. הוא אשר אמרתי: יש לו לדינור מקום בין חוקרי תחיית הלשון ותולדות הנחלתה.⁸

ה

צריך לומר שיש עדות ברורה אחת על בירור בלשני מעניין של סעיף אחד בלשון המקרא שבייר דיןור וספח לו מסקנה עקרונית כוללת. כוונתי למאמרו "וי"ו הייחוד במקרא ומשמעותה", שהוקדש לפרופ' נ"ה טור סיני למלאות לו שבעים שנה וראה אור ב"לשוננו" בשנת תשי"ח.⁹ לאחר שדינור סוקר תפקידים שונים של וי"ו החיבור במקרא הוא בא להעמיד על תפקידה כווי"ו הייחוד, כגון זו המשתקפת בפסוק "לכו ראו את הארץ ואת יריחו" (יהושע ב, א).¹⁰ לדבריו לא נתכוון יהושע לומר לשני המרגלים לראות את הארץ כולה אלא רק את יריחו כדוגמה לארץ כולה, כלומר, נגלו את הארץ על ידי ריגול העיר יריחו לבדה, וכאומר, ייחודה של יריחו בא לומר כי הכרת מצבה של העיר הזאת ערב הכיבוש תלמד אותנו על הארץ כולה. לאחר הבחנות שהוא מבחין בין וי"ו הייחוד לוי"ו הביאור מציע דינור רשימה של פסוקים שמתגלה בהם לדעתו השימוש בוי"ו הייחוד. מן הביאור הזה הוא עובר אל שאלה עקרונית:

...עליו להודות שהתעניינותי ב"וי"ו הייחוד" קשורה בבעיה כללית יותר, בבעיה ספרותית-היסטורית. הבעיה היא: צמצום הביטוי העברי על ידי השימוש באותה הצורה להבעת תוכן שונה.¹¹ סוף סוף דברים נכתבים כדי שבני אדם יבינו אותם. ועם כל צמצום הביטוי שנהגו בו אבותינו מתעוררת השאלה: "ראו את הארץ ואת יריחו" – הרי הווי"ו באה ליחד את חשיבותה של יריחו. והאם אפשר ליחד דבר על ידי

8. וראה סקירתו "דוד ילין (שרטוטים מחייו)", בתוך כתבי דוד ילין, א – ירושלים של תמוז, בעריכת ב' ריבלין, ירושלים תשל"ב, עמ' 9–14; וכן רשימותיו אשר נאספו לספרו "בני דור", תל-אביב תשכ"ג: סקירותיו על יוסף קלוזנר (עמ' 52–58), על דוד ילין (עמ' 86–100), על חיים אריה זוטא (עמ' 161–163) ועל יצחק אפשטיין (עמ' 189–193). הדברים המובאים בסעיף זה, לרבות הפרטים הביבליוגרפיים הנוגעים לאישים השונים, לקוחים ממאגר הנתונים על תולדות תחיית הלשון העברית שבמכון מז"א של האקדמיה ללשון העברית. העמידה אותם לרשותי גב' סמדר ברק, המרכזת הנאמנה של המכון, ואני מודה לה על כך במאוד מאוד.
9. ראה לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 199–204.
10. עניינו של הפסוק הזה מוצע בהרחבה שם, עמ' 200.
11. הדגשה זו וכל יתר ההדגשות במובאה זו מצויות במקור.

אות או הברה שיש לה משמעויות שונות [...]
 התשובה לשאלה זו פשוטה: דווקא תופעה זו משמשת ראייה נוספת לכך,
 כי כתבי הקודש ה"בעל פה" שלהם קדם ל"בכתב". וי"ו הייחוד ביטויה
 המדויק ומשמעותה השלמה הובעה בדרך הדיבור, בנגינת המשפט –
 ואולי גם בדרך הגיית הוי"ו.¹²

בסוף דבריו מנסח דינור הכללה גורפת, "שממנה מסקנות רבות משמעות
 להבנת המקרא וכן להבנתן של תולדות ישראל בימי קדם בכלל".¹³ אפשר
 להתווכח עם דינור על מידת תקפותם של דבריו, אבל איש לא יוכל להכחיש
 את המלומדות הניבטת מהם גם בתחום שאינו המסלול העיקרי בפעילותו
 המדעית.

1

אשוב אל ראשית דבריי עוד לפני שבאתי אל סופם. העיון הלשוני אינו דרך
 המלך בעבודתו של דינור אלא חלק נלווה מזערי שלה ותוצאה של עיסוקו
 במחקר הספרותי וההיסטורי, שלו הוא הקדיש את חילו. ואולם לא אוכל
 שלא להוסיף כאן צד חשוב במסכת חייו של דינור, שהפגישה אותו בצמתים
 חשובים של תולדות העשייה בענייני הלשון. הדבר כרוך בתפקידים ציבוריים
 שהוא מילא, ועל כולם בתפקידו כשר החינוך בימי ייסוד האקדמיה ללשון
 העברית לפני כחמישים שנה. את מקצת הדברים שאני מביא כאן אני משתית
 על שלושה מקורות: (א) דבריו של דינור בישיבה המאתיים ושבעים של
 הכנסת השנייה מיום ב' במנחם אב תשי"ג (14 ביולי 1953) בהמשך הדיון
 ב"חוק ועד הלשון לישראל תשי"ג–1953"; (ב) זיכרונות האקדמיה ללשון
 העברית; (ג) עדויות מפיו של מו"ר פרופ' זאב בן-חיים, העד הנאמן והדיקן,
 שהיה פעיל בייסוד האקדמיה ונפגש הרבה עם דינור.

2

בדיון בבית המחוקקים הדגיש דינור שהמוסד שהכנסת עומדת לאשר את
 כינונו "יהיה מוסד מדעי אשר צריך לכוון את התפתחות הלשון העברית על
 יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולחטיבותיה".¹⁴ דברים אלו מהדהדים בסעיף 2

12. שם, עמ' 203.

13. שם, עמ' 204. עוד תוזכר העובדה שדינור שיקע במאמרו שתי הערות חשובות
 (הערות 4–5 בעמ' 201) על אודות שימושים של המילה עיר במקרא, לרבות המבנה
 התחבירי שבו היא נקריט; עיי"ש.

14. דברי הכנסת השנייה, עמ' 1937, טור ב.

של חוק המוסד העליון ללשון העברית: "תפקיד המוסד הוא לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה"¹⁵. וכה אמר לי בן-חיים בעניין זה: "דינור היה איש אקדמי ולפיכך רצה במוסד אקדמי, איש מדע ברמתו לא רצה מוסד שיחליף באופן פורמלי את ועד הלשון, אלא מוסד שהמדע יעמוד בבסיס פעילותו תמיד"¹⁶. באותה ישיבה של הכנסת מגיב דינור על הבקשה לצרף לאקדמיה ראשי ישיבות ורבנים; הרי עיקרי תגובתו:¹⁷

כל הכבוד לישיבות ולרבנות, אבל בתור מוסדות אין הם עוסקים בלשון, לא בהרחבת הלשון ולא בתחייתה [...] פה צריכים להיות אנשים אשר יטפלו בחקר הלשון ברמה הגבוהה ביותר במדע הלשון, לא בידעת הלשון. כמובן, אין זה פוסל את המועמד, אם הוא אדם תורני, יודע תורה ומלומד בתלמוד. הנה המנוח [פרופ' יעקב נחום הלוי¹⁸] אפשטיין היה למדן גדול, אבל הוא היה פילולוג גדול בספרות התלמודית. אם יהיה אדם כזה, אדרבא, יקבלו אותו; אבל רק מתוך שאדם למד תורה ותלמוד – כלום מתוך כך בלבד הוא יודע לשון והתפתחות הלשון? מי שאומר זאת, לא עמד כראוי על מה מדובר כאן.

צא וראה מה טיבו של מנהיג איש מדע שעקרונותיו קודמים לנטייתו הפוליטית. דברים חשובים נוספים אמר שם דינור בישיבת הכנסת, אך קצר המצע מלהביאם כאן.

ח

אזכיר כאן עוד פרט חשוב, ששמעתי מפי פרופ' בן-חיים: בעת כינון האקדמיה התנגד דוד בן-גוריון ז"ל לשם "אקדמיה", אבל רבים חשבו כי "כל ניסיון לתרגם את השם 'אקדמיה' או למצוא לו תחליף נידון לכישלון ועלול רק למעט את דמותו ואת אפשרויותיו של המוסד"¹⁹. דינור, שהיה איש מעשה אבל גם איש של סטנדרדים רציניים ולא רצה "שיתקעו מקלות בגלגלי"

15. ראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, א-ב (תשי"ד-תשט"ו), עמ' 1.

16. הדברים נרשמו מפי בן-חיים בטבת תשס"ג.

17. דברי הכנסת, שם, עמ' 1938, טור א.

18. זו השלמה שלי.

19. משפט זה נלקח מן הפרוטוקול של הישיבה השנייה של האקדמיה, ראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית (לעיל, הערה 15), עמ' 15.

הקמתה של האקדמיה, מצא מוצא: החוק נקרא "חוק המוסד העליון ללשון העברית תשי"ג-1953", ובסעיף הפותח אותו כתוב לאמור: "מוקם בזה מוסד עליון למדע הלשון העברית; המוסד הוא אקדמיה ללשון, ושמו ייקבע על ידי".²⁰ ואכן כך היה בישיבה השנייה של מליאת האקדמיה, בעשרה בטבת תשי"ד,²¹ כשקבע המוסד את שמו: האקדמיה ללשון העברית.

דינור ניצב לימינה של האקדמיה גם בהיותו ראש הקורטוריון של מוסד ביאליק כדי להבטיח שההסתדרות הציונית, שהחזיקה את מוסד ביאליק, תשתתף במימון הפעילות המדעית של האקדמיה ותסייע בראש ובראשונה במימון מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית. וכך אמר מפורשות בנאומו בכנסת הנזכר לעיל:

בשעה שנוסד מוסד ביאליק, והיה לי הכבוד להיות היושב-ראש של המועצה הספרותית של מוסד זה, קבענו תקנות שחלק מן התקציב צריך להיות מוקדש לוועד הלשון [...] אחד מן הדברים שוועד הלשון צריך יהיה לעשותם, זוהי עבודה קבועה, זוהי הכנת המילון האקדמאי של הלשון העברית [...] הלשון העברית זקוקה גם למילון אקדמאי שיהיה מנופה ומבורר...²²

בהעמדת המחקר בראש מעייניה של האקדמיה ללשון העברית חבה האקדמיה הרבה לסיוע שסייע לה דינור; ובלשונו של בן-חיים: "הוא הבין שהפצת הלשון והנחלתה הם עניין לבתי הספר תחת עינו הפקוחה של משרד החינוך, וכנגד זה האקדמיה תחקור, תחוקק ותייעץ".²³

ט

על פי מה שאנו יודעים לעת הזאת נוכל לסכם דברינו כך: דינור האיר את עינינו בסוגיות של תולדות תחיית הלשון בתפקיד שמילא בה מאפו כסופר וכמורה לעברית, ובתיאור פעולתם של ראשוני ועד הלשון ובראשם אליעזר בן-יהודה ודוד ילין ושל ראשוני המורים. ויש שאף שנטל חלק פעיל בעשייה

20. ראה שם, עמ' 1.

21. ראה שם, עמ' 14-15. ואכן תקנון האקדמיה פותח במשפט: "המוסד העליון ללשון העברית נקרא האקדמיה ללשון העברית" (שם, עמ' 3).

22. דברי הכנסת, שם, עמ' 1938, טור ב. מה שנקרא כאן "ועד הלשון" הוא מה שייקרא אחר כך "האקדמיה ללשון העברית", ומה שנקרא כאן "מילון אקדמאי" הוא מה שייקרא אחר כך "המילון ההיסטורי".

23. ראה הערה 16 לעיל.

בלשון ועיין בענייני לשון, בהעירו על פרט לשוני או בהציעו בירור בלשני ממש שממנו יצא אל מסקנות כוללות.

בפעולתו כאיש ציבור מילא דינור תפקיד חשוב בזירוז הקמתה של האקדמיה ובהעמדתה על בסיס מוצק מצד משקלה כמוסד שישמש בית ועד לגדולים שבאנשי הלשון ולחשובים שבסופרים ובמתרגמים וכמוסד שעיקר פעילותו יתמקד במחקר הלשון העברית, וכל פעילות אחרת שלו תסתעף מן המחקר הזה ומרמת חוקריו. אי אפשר להפריז בברכה שצמחה לאקדמיה בעת הקמתה מן העובדה שבאותה עת עמד בראש משרד החינוך איש גדול וחוקר חשוב כבן-ציון דינור. אני משער שלא רק האקדמיה ללשון העברית מתגעגעת לשר חינוך כזה; ואין זה הסימן היחיד לירידת הדורות מאז.